

УДК 821.161.2.09.02(4)“176/184”(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2025-XXIII-21>

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МОСКОВСЬКЕ «УШКУЙНИЦТВО»

Чопик Ростислав

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0001-7905-9053

Упродовж XIX ст. філософсько-літературна спадщина Г. Сковорода була відчуженою від українського письменства. Окрім відомих причин (книжна мова, неналежна обізнаність зі змістом творів, лише окремі з яких були надруковані), неабияку роль у цьому відіграли наповлегливі спроби імперської наукової пропаганди анексувати українського філософа для російської культури. У 1830-ті роки А. Хашдеу виготовив низку царєфільсько-промосковських фальсифікатів, приписавши їх «російському Сократові», «першому російському філософові», а 1912 року на підставі цих фальшивок В. Ерн у монографії «Григорій Саввич Сковорода. Жизнь и учение» оголосив Сковороду «кровно російським» «самородком», «таємним батьком» російського слов'янофільства тощо. Все це викликало обурення українських дослідників – М. Сріблянського, М. Сумцова, М. Федюшки (Євшана), А. Товкачевського, Є. Маланюка. Зокрема, М. Сріблянський назвав позицію В. Ерна «літературним ушкуйництвом» (здобичництвом), характерним для московитів у всьому, за що б не бралися», а М. Сумцов писав, що «Ерн одним махом відрізав Сковороду від українського народу й української школи». 1934 року учень М. Сумцова Д. Чижевський у фундаментальній монографії «Філософія Г.С. Сковорода» спростував концепт В. Ерна, переконливо прописавши спадщину українського любомудра у контексті європейської культури та українського бароко. Метою статті є показ того, як наукова сумлінність українських учених поетапно виводить на світло шпекулятивні прийоми московської псевдонауки і доходять висновку, що духовна спадщина Г. Сковорода є органічною частиною європейського цивілізаційного простору, а не прерогативою московської псевдокультури.

Ключові слова: *передромантик, романтики, фальсифікат, хиждеївщина, слов'янофільство, Києво-Могилянська школа, сродність.*

Chopyk Rostyslav

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature named after acad. M. Vozniak

Ivan Franko National University of Lviv

HRYHORII SOVORODA AND MOSCOW “USHKUINYTSTVO” (PLUNDER CUSTOM)

During the 19th century, the philosophical and literary heritage of H.Skovoroda was alienated from Ukrainian literature. In addition to the known reasons (book language, inadequate knowledge of the content of the works, with only a small number printed), persistent attempts of imperial scientific propaganda to annex the Ukrainian philosopher for russian culture played a significant role in this. In the 1830s, A. Hâjdău created a number of Tsar-philistic pro-moscow falsifications, attributing them to the “russian Socrates”, “the first russian philosopher”, and in 1912, based on these falsifications, V. Ern in the monograph “Grygoriy Savvych Skovoroda. Life and Teachings” declared

Skovoroda being a “native-russian” “born genius”, “secret initiator” of Russian Slavophilism, etc. All of that caused the indignation of Ukrainian researchers: M. Sryblyanskyi, M. Sumtsov, M. Fedyushka (Yevshan), A. Tovkachevskyi, E. Malanyuk. In particular, M. Sryblyanskyi called V. Ern’s position “literary plunder custom” (pillage), inherent in Muscovites regarding everything whatever they do, and M. Sumtsov wrote that “Ern cut off Skovoroda from the Ukrainian people and the Ukrainian school in one fell swoop”. 1934 saw the student of M. Sumtsov, D. Chyzhevskyi, refuting V. Ern’s concept in the fundamental monograph “Philosophy of H. S. Skovoroda”, convincingly prescribing the heritage of Ukrainian philosopher in the context of European culture and Ukrainian baroque. The purpose of the article is to show how the scientific integrity of Ukrainian scientists gradually casts light on the speculative techniques of Moscow pseudoscience and comes to the conclusion that the spiritual heritage of H. Skovoroda is an organic part of the European civilizational space, and not a prerogative of Moscow pseudo-culture.

Key words: pre-romantic, romantics, forgery, Khyzhdeivism, Slavophilism, Kyiv-Mohyla school, kinship.

Постановка проблеми. Попри те, що Г. Сковорода – український «передромантик» (за Д. Чижевським та В. Петровим), самі українські романтики належно цього не пізнали. По-перше, тому, що під ту пору його твори ще не було зібрано, поготів надруковано; окремі вдоволялися усними публікаціями в лірницьких «устинських книгах», окремі були розкидані по приватних колекціях. По-друге, була домінантна секуляризація, народна мовоцентричність, через які представники Нової літератури відчували що далі, то менший інтерес до духовної спадщини, писаної «книжною» мовою.

Приміром, М. Костомаров хоча й захищавлюбомудра від нападок Вс. Крестовського, все ж називав його «писателем прошедшего времени», вважав, що його твори слід друкувати насамперед як історичні пам’ятки й зізнавався: «Сочинения Сковороды не нравятся рецензенту, не нравятся они, быть может и нам...» [3, с. 413]. Т. Шевченко, попри те, що в дитинстві «списував Сковороду» (згадані щойно сковородинські псалми з репертуару лірників), усе ж бачив у ньому хіба потенційного українського Бернса, що не відбувся, позаяк його «збила з пливу латинь, а потім московщина» [8, с. 5]. Що вже казати про «гарячого» П. Куліша, чий «Грицько Сковорода» («староруська поема»), знай, «шкварчить» староруською мовною мішанкою, і тому його «побожні пісні» залишаються гласом вопіючого у пустелі...

Втім, була й ще одна «гібридна» причина, що не лише відчужувала Сковороду від спорідненого й просякнутого його духом Нового українського письменства, але й тривалий час утримувала «символ мудрости української землі» (за В. Шевчуком) у полоні російської «наукової» пропаганди.

Фальсифікати Александру Хашдеу

Маю на увазі діяльність Александру Хашдеу (Гиждеу, Хиждеу, Хіждеу) – класика молдовсько-румунської літератури, котрий на початку 1830-их років, навчаючись у Харківському університеті, взявся з величезним ентузіазмом «просувати» Сковороду. Збирав рукописи для задуманого семитомного видання (не реалізував, зате створив димову завісу нібито пошуку нібито правдивих творів), а головне, написав низку статей і докторську дисертацію (імовірно, захистив у Мюнхені чи Гайдельберзі), де, фальсифікуючи тексти Сковороди і приписуючи йому власноруч зготовлені опуси, робив злюбомудра російського Сократа, російського «народного філософа», у якого «відчував потребу підслухати» «голос народу, цей Божий голос» (ясна річ, народу російського). До України ж, «яку він, не кажучи того навпростець, вважає за провінційний загумінок», цей Сковорода мав хіба географічний стосунок [7, с. 197–237].

Навіжена одержимість Хашдеу викликала спротив у харківських романтиків, із гуртком яких зійшовся. І, хоча вони й самі полюбляли фольклорні містифікації в душі осіянізму, але ж містифікації (коли збирач народних пісень переймається їхнім духом настільки, що пише власні, оголошуючи їх народними) – не фальсифікації, коли власні переконання приписуються іншій, цілковито конкретній, не «імперсональній», особі, спотворюючи її питомі думки! О. Євецький щодо цього вживав термін «хиждеївщина», а І. Срезневський у повістині «Майоре, майоре!» (1836), риторично звертаючись до Сковороди, аж розпачав: «Прийде й твій час. Пізнають тебе, поцінують тебе, ще й обрешуть тебе для слави твоєї. Так, так, і обрешуть, аби прославити. Який-небудь утеклий молдаван без совісті почне розповідати про тебе небилиці, видавати за твої твори свої власні фантазії, аби лишень зуміти порівняти тебе із Сократом чи з ким-небудь подібним» [1, с. 31].

Навіть визнаючи «безпрецедентну гостроту» закидів Срезневського, дослідники не схильні драматизувати цей конфлікт. Приміром, Ю. Барабаш вважає, що він «спрямував полемічні пристрасті у бічне річище, пов'язане з помилками та “фантазіями” Хіждеу». «Натомість позиція А. Хіждеу, який послідовно, хоча, правду сказавши, не без помітного ухилу в бік “офіційної народності”, відстоював тезу про народний характер і народне коріння вчення Сковороди, об'єктивно була кроком уперед», і власне ця позиція, мовляв, торувала річище магістральне: «На авторитетну думку І. Іваньо, концепція Хіждеу, “попри... негативні тенденції, в цілому сприяла зростанню інтересу до особи й світогляду українського філософа» [1, с. 31–34].

Словом, не має значення те, про яку народність ідеться (українську? російську?), – аби «народність» у суто категоріяльному, родовому сенсі. Видові, національні, «уточнення» – щось маргінальне... Але ж українські романтики першорядну увагу звертали саме на це! В українській історії, мові, фольклорі вони пошукували свідчень власне українського, а не російського чи «общерусского», народного духу (Volksgeist); за всієї можливої лояльності до панівного режиму усвідомлювали, що цей дух неабияк загрожений, тож, коли «підслуханий» Хашдеу «голос народу, цей Божий голос» звучить в унісон з уніфікаторськими гаслами «офіційної народності» (існувала в трійді з російським православ'ям-самодержав'ям), то для них це не «помітний ухил», але повна й безумовна капітуляція, бо в *такого* народу не лишається жодного шансу на виживання!

Як уже мовилось, твори Сковороди тоді ще не були доступними уповні, тож не було й змоги аргументовано спростувати «підслухане» Хашдеу. Однак час показав, що своїм підложжям воно мало чітко прораховану політичну кон'юнктуру: сервілізм щодо «білих царів», відповідність біжучим ідеологічним потребам миколаївської росії, що вимагали подавати бажане за дійсне, інакше кажучи, брехати. «Один Бог во вселенной, и один царь в русской земле, и, как Бог есть Бог любви, наш царь есть царь любви...»

У примітці до цього «сковородинського» нібито фрагмента, цитованого Хашдеу, упорядники зазначають: «Такого пасуса у відомих творах Сковороди немає». І так – далі, стільки разів, скільки зацитовано цього «Сковороду» в нарисі Хашдеу «Завдання нашої доби: наука Григорія Савича Сковороди, єдиного руського філософа, в екзегетично-систематичному викладі», рукопис якого переклали і з ґрунтовними коментарями опублікували Л. Ушкалов та С. Вакуленко. «Такого тексту в корпусі творів Сковороди немає», «Такого твердження в листах Сковороди <...> немає» тощо [10, с. 291].

Причому не тільки немає, але й не може бути! Л. Ушкалов неводнораз писав і про глибинну «відчуженість Сковороди від Московщини», «всегдашнее отвращение к краю сему» [8, с. 145], і про його цілковиту байдужість до царського маєстату [9, с. 319], однак «хиждеївщину» навіть він, найавторитетніший сучасний сковородинознавець, оцінює надто

вибачливо разом з багатьма попередниками, на яких опирається: «Так чи так, публікації Александру Хашдеу про Сковороду мали неабияке значення. Саме Хашдеу “вперше познайомив широке коло читачів із творами Сковороди” [І. Іваньо] й він-таки “першим намагався поставити вивчення філософських поглядів Г. С. Сковороди на тривку наукову основу” [С. Дігтяр], виявивши по-своєму глибоке розуміння їхньої суті [М. Ласло-Куцюк]. Окрім того, ці публікації справили істотний вплив на подальшу історико-філософську традицію, а думки Хашдеу про “народність” Сковороди та його “сократизм” перетворилися на, сказати б, *усталені сюжети* сквородіяни XIX–XXI століть» [7, с. 215]. На жаль, ця традиція й ці сюжети працювали на подальшу фальсифікацію спадщини Сковороди, а не ставили її вивчення «на тривку наукову основу».

«Ушкуйництво» Владіміра Ерна

1912 року в Москві вийшла друком книжка В. Ерна «Григорій Саввич Сковорода. Жизнь и учение» – перша спеціальна монографія про Сковороду. «У тому, що інспіратором ернівських ідей був саме Александру Хашдеу, можна не сумніватися – не дурно ж бо першій частині книжки <...> передує епіграф із нарису [Хашдеу] “Григорій Варсава Сковорода”» [7, с. 218].

«Как одинокая гора на степи, так стоял в свое время Сковорода на Руси» – цим епіграфом Ерн посвідчує солідарність із пропозицією Хашдеу вважати Сковороду «Русским Сократом» (також назва його першої студії про Сковороду), тобто першим російським філософом. По Сократі, логічно, – Платон. «Русским Платоном» В. Ерн призначає В. Соловйова. Ну, а далі – традиція російської філософії «серебряного века», «основателем» якої таким чином виявляється Г. Сковорода, попередньо виявившись так само... «тайным отцом славянофильства»: «Все дело славянофилов есть не что иное, как грандиозное применение ко всему русскому народу, ко всей русской истории того самого принципа сродности, который с таким сократическим упорством Сковорода прилагал в сфере индивидуальной, по отношению к себе самому и ко всем, кто с ним приходил в соприкосновение» [13, с. 340, 339].

Цією дефініцією я попервах був заскочений, адже, на мою думку, «сковородинське» себепізнання, пізнання власної сродности, перенесене з індивідуального рівня на колективний, національний, визначає концепт зародження й розвитку Нового *українського* письменства й “літературоцентричної” *української* модерної ідентичности. Саме в літературі відбувалось її визрівання, самопізнання, координати якого я б означив так: від сковородинського “Ключ до всього: пізнай себе” (в індивідуальному вимірі) до шевченківського “Все розберіть... та й спитайте тойді себе: що ми?” (у вимірі нації); від сковородинської експозиції до шевченківської кульмінації... Та продовжив читання, і все стало на місце.

«Так, в сочинении “Ольга Православная”, вышедшем из-под пера какого-то ученика Сковороды, приводится такая молитва Сковороды: “Отче наш, иже еси на небесах. Скоро ли ниспослешь нам Сократа, который бы научил нас познанию себя, а когда мы себя познаем, тогда *мы сами из себя выведем науку, которая будет наша, природная*”. “Наша, природная, наука”, т. е. наше, отвечающее глубочайшим чертам народного духа самосознание, была заветной и священной мечтой славянофильства. Кроме того, статья Хашдеу о Сковороде, напечатанная в 1835 году, по своему тону, воодушевлению и идеям показывает, между прочим, насколько славянофильство было явлением кровнорусским и насколько зависимость его от немецкой романтической философии носит характер *вторичный* и *периферический*» [13, с. 339–340].

Як бачимо, проголошену тезу Ерн підпирає не безпосередньо Сковородою, а художньою творчістю «какого-то ученика Сковороди» та сумнівними висновками Хашдеу, зробленими

на підставі фальсифікатів. Не виключено, що «Ольгу Православную» написав також він («Книжечка про любов до своих, нареченная Ольга православная»), разом з іншими зразками такого роду й «сковородинськими» текстами, на які покликався: «Жизнь труженику в пустыне», «Симфония о народе» Фрагмент останньої через згадане вище легковажне ставлення до діяльності А. Хашдеу, до речі, навіть потрапив до підручника Б. Степанишина, за яким дев'ятикласники вивчали українську літературу в дев'яності роки: «Кожен мусить пізнати власний народ і себе в ньому. Чи ти рус?.. Будь-бо ним... Чи ти лях? Будь ляхом. Чи ти німець? Німечествуй. Француз? Французствуй. Татарин? Татарствуй. Усе добре на своєму місці та своєю мірою...» [8, с. 144]. Чудові слова. Якби тільки тут малися на увазі властиві *руси* – українці, а не ті, хто разом з їхньою територією узурпував ще й украдене в них ім'я (за Є. Наконечним).

Цитуючи цей фрагмент, слід мати на увазі контекст, із якого його взято; позаяк же контекст цей – фальсифікат, ліпше просто не цитувати. Але в жодному разі не робити на його підставі висновку, який робить Л. Ушкалов: «Навряд чи варто сприймати на віру свідчення Хашдеу й розглядати Сковороду як передвісника романтичної “національної філософії”» [8, с.144].

Робити такий висновок – то з водою вихлюпувати й дитину, адже фальсифікати Хашдеу – не єдине і далеко не головне (для нас, а не Ерна) свідчення того, що Сковорода був «українським передромантиком». Нашою ж доказовою базою є творчість представників дошевченківського періоду, тому не потребуємо дописувати того, чого не було написано; як не потребує «контрпропаганди» той, кому досить казати правду. А правда була очевидною, і про неї нагадали В. Ернові українські рецензенти його книжки М. Сріблянський, М. Сумцов, М. Федюшка (Євшан), А. Товкачевський, Є. Маланюк.

Відповідь українських учених

М. Сріблянський назвав позицію В. Ерна «літературним ушкуйництвом» (здобичництвом): «Де що є путнього у сусіда, то “русское”. І “собираение Руси”, “умножение земли”, “ушкуйничество”, “Ермаковщина” – все це з області любезного московського “душохапства”» [5, с. 364]. Найточнішим означенням українського ставлення до книжки В. Ерна стали слова М. Сумцова: «Ерн одним махом відрізав Сковороду від українського народу й української школи, зробив його одразу “русским человеком”, і усюди на його життя, його філософію і мораль дивиться через великі російські окуляри, прилучає його то до Льва Толстого, то до Вл. Соловйова, і наш “старчик” йде тільки в російським філософським товаристві XIX віка <...>. В дійсності Сковорода не “русскій філософ”, а цілком філософ український, і не “первый росток”, а остання розкішна квітка старого життя, світогляду українського народу та його старого письменства і колишньої Києво-Могилянської школи, кривий син свого народу, його чула, гарна, люблязна та многодумна дитина» [6, с. 42–43].

Особливої напруги проблема набула після поразки визвольних змагань, коли Україна вчергове стала об'єктом московського ушкуйництва. «Літературно-науковий вісник», на сторінках якого 1918 року було надруковано цитовану щойно статтю М. Сумцова «Сковорода і Ерн», «у дні УНР читали багато тих, хто потім опинився в еміграції. Можливо, у зв'язку зі статтею М. Сумцова і пригадалася книжка В. Ерна» [4, с. 148] колишнім уенерівцям, інтернованим у польському Каліші. 1923 року (свіжими слідами 200-літнього ювілею Сковороди) вони видають її першу частину в перекладі Є. Маланюка. У передмові перекладач зазначає: «Наше навіть передове суспільство проявляє дивний індіферентизм до визначних мужів українських, полишаючи святий обов'язок ушановання їх – іншим сусіднім народам. І ті вшановують, але одночасно і <...> узурпують найбільш геніяльних представників українського народу, а при відсутності у нас відповідної літератури, відповідних студій узурпація

стає фактом доконаним <...>. Щоб хоч трохи підкреслити провину нашому суспільству, а з другого боку, щоб хоч частково усунути брак у нас популярно-наукового видання про Сковороду, видавництво «До Світла» й вирішило видати цю книжечку. Ані видавництво, ані перекладчик ні на хвилину не вважали працю Ерна за найкращу для цієї мети <...>. Відсутність подібних студій українських авторів і примусила видавництво вибрати власне цього автора, національна приналежність якого хай буде осторогою для нашого суспільства, яка, віримо, розбудить в ньому почуття національного обов'язку щодо великих українців і примусить наші інтелігентні верстви спростувати свій гріх» [2, с. 150–152].

Апеляції Є. Маланюка, висловлені в цій передмові, його експресивні виступи на засіданнях «фільозофічного товариства ім. Сковороди» резонували з настроями українських науковців в еміграції. У тих-таки польських таборах для інтернованих зав'язалися всежиттєві дружні стосунки поета з Д. Чижевським – теж колишнім уенерівцем, членом Центральної Ради, а в науці духовним спадкоємцем М. Сумцова. Під ту пору Д. Чижевський зачинає свою півстолітню наукову сковородіану, а стартовим імпульсом її головного здобутку, фундаментальної монографії «Фільософія Г.С. Сковороди» (1934, Варшава) стає категорична незгода з русоцентричним концептом В. Ерна. Д. Чижевський сприймає його як виклик і прагне фахово показати, що оголошення Сковороди російським самородком, засновником російської філософської традиції робилося коштом «відрізання» його від традиції української, ео ірсо європейської, адже:

«Ми побачимо в цій праці, що думки Сковороди зустрічаються найчастіше з ідеями т. зв. «німецької містики» (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілезій) (принагідне вітання В. Ернові, який робив Сковороду «тайним отцом славянофильства», аби довести «между прочим, насколько славянофильство было явлением кровнорусским и насколько зависимость его от немецкой романтической философии носит характер вторичный и периферический» – див. вище – Р. Ч.). За цими визначними представниками релігійної та філософської думки стоять містики середньовіччя (св. Бернгард, Гуго від св. Віктора, Бонавентура), отці Церкви (т. зв. Ареопагітики) та представники античного платонізму (Платон, Філон, Плотін) (і за хронологією, і за аналогією порівняння з Сократом «накульгує», як сказали б ті ж німці, – Р. Ч.). Ми не шукаємо за «впливами» цих мисленників на Сковороду – це не завдання історика духа! Тому ми в окремих випадках наводимо й паралелі з мисленників, що жили по Сковороді (напр., Баадер). Нам цікава «спорідненість» цих мисленників зі Сковородою <...>. Цим шляхом ми йдемо в кожній главі. Спершу дослід системи думок Сковороди. Далі спроба визначити його місце в історії української та всесвітньої думки» [11, с. 40–41].

Таку мету Д. Чижевський ставить перед собою наприкінці вступної глави («Проблематика») і блискуче її поповнює впродовж всього дослідження. Сковорода постає філософом доброї європейської школи в рівноправнім товаристві «духовних братів, що споріднені з ним не випадковими паралелями думок, а єдністю в розумінні світу та життя» [11, с. 40]. Ексклюзивна «самородність» у слов'янофільській общині «русского міра» відпадає сама по собі; отже, значимість монографії Д. Чижевського важко переоцінити. Свою полемічну місію вона з честю виконала і виконуватиме доти, доки Україна змушена буде доводити світові, що вона — не росія, а органічна частина європейського цивілізаційного простору. На щастя, потреба в цьому що далі, то менша.

Висновки й перспективи

Користаючись з переваг ретроспекції, бачимо, як наукова сумлінність українських учених поетапно виводить на світло шпекулятивні прийоми московської псевдонауки. Спершу М. Сріблянський, М. Сумцов та інші рецензенти монографії В. Ерна вказують

на проігнорований там український контекст філософії Г. Сковороди. Відтак Д. Чижевський розширює і поглиблює цей контекст, виявляючи суголосність сквородинських ідей з ідеями європейських «духовних братів», чим спростовує твердження В. Ерна про слов'янофільсько-російську відрубність українського філософа від цивілізованого світу. І, врешті-решт, провівши ґрунтовну експертизу нібито сквородинських текстів, на підставі яких А. Хашдеу та В. Ерн робили свої висновки, Л. Ушкалов та С. Вакуленко остаточно доводять, що ті тексти – фальсифікати... Як альтернативу московському «ушкуйництву» той же Л. Ушкалов пропонує перспективний напрям вивчення спадщини Г. Сковороди як світоглядної основи Нової української літератури (есеї «Барокові джерела нового українського письменства» у книзі «Есеї про українське бароко»). На початку ХХ століття українська наукова думка вже зробила перші кроки у цьому напрямі (О. Русов, С. Єфремов, М. Грушевський, М. Плевако), однак щойно започатковану традицію перервали більшовицько-московські репресії [12, с. 239–244].

Література:

1. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. Київ, 2006. 744 с.
2. Маланюк Є. Передмова до уривків книги у брошурі: Володимир Ерн. Життя і особа Григорія Сковороди / переклад з московської мови Євгена Маланюка. *Березіль*. 1992. № 11–12. С. 150–175.
3. Костомаров М. Твори : у 2 т. Київ, 1967. Т. 2. 452 с.
4. Лисенко Н. Промінець наукового світла. *Березіль*. 1992. № 11–12. С. 147–149.
5. Сріблянський М. Літературне ушкуйництво... *Українська хата*. 1913. № 6. С. 363–374.
6. Сумцов М. Сковорода і Ерн. *Літературно-науковий вісник*. 1918. Т. 69. Кн. 1. С. 41–49.
7. Ушкалов Л. Александру Хашдеу та його розвідки про Григорія Сковороду. Ушкалов Л. Сковорода та інші. Київ, 2007. С. 197–237.
8. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. Київ, 2006. 284 с.
9. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ, 2017. 368 с.
10. Хашдеу А. Завдання нашої доби: наука Григорія Саввича Сковороди, єдиного руського філософа, в ексегетично-систематичному викладі. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків. 2002. Нова серія. Т. 9. С. 291.
11. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. Харків. 2003. 432 с.
12. Чопик Р. Дивився на світ “оком сквородинця” (Маловідомі студії про сквородинство І. Котляревського). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Журналістика»*. 2022. Вип. 33 (72). № 1. ч. 2. С. 239–244.
13. Эрн В. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. М. 1912. 342 с.

References:

1. Barabash, Yu (2006). Vybrani studii. Skovoroda. Hohol. Shevchenko. Kyiv [Selected studios. Skovoroda. Hohol. Shevchenko] Kyiv. 744 p. [in Ukrainian].
2. Malanyuk, E. (1992). Peredmovna [do uryvkiv knyhy u broshuri:] Volodymyr Ern. Zhyttia i osoba Hryhoriia Skovorody. Pereklad z moskovskoi movy Yevhena Malaniuka [Foreword [to excerpts of the book in the brochure:] Volodymyr Ern. The life and personality of Hryhoriy Skovoroda. Translated from the Moscow language by Yevhen Malanyuk] Kharkiv. P. 150–175. [in Ukrainian].
3. Kostomarov, M. (1967). Tvory: u 2 tomah [Works: in 2 vols] Kyiv. 452p. [in Ukrainian].
4. Lysenko, N. (1992). Prominets naukovooho svitla [A beam of scientific light]. Berezil, 1992, № 11–12 P. 147–149. [in Ukrainian].
5. Sriblyanskyi, M. (1913). Literaturne ushkuinytstvo... [Literary trickery...]. Ukrainian hut. 1913. No. 6. P. 363–374. [in Ukrainian].
6. Sumtsov, M. (1918). Skovoroda i Ern [Skovoroda and Ern // Literary and scientific bulletin. 1918. T. 69. Book1] Kyiv. P. 41–49. [in Ukrainian].

7. Ushkalov, L. (2007). Aleksandru Khashdeu ta yoho rozvidky pro Hryhoriia Skovorodu [Alexander Hashdeu and his intelligence about Grigory Skovoroda]. Ushkalov L. Skovoroda and others] Kyiv [in Ukrainian]. P. 197–237. [in Ukrainian].

8. Ushkalov, L. (2006). Esei pro ukrainske baroko [Essays on Ukrainian Baroque]. Kyiv. 284 p. [in Ukrainian].

9. Ushkalov, L. (2017). Esei pro ukrainske baroko [Catching an elusive bird: the life of Grigory Skovoroda]. Kyiv. 368 p. [in Ukrainian].

10. Hashdeu, A. (2002). Zavrannia nashoi doby: Nauka Hryhoriia Savycha Skovorody, yedynoho ruskoho filosofo, v ekzehetychno-systematychnomu vykladi [Tasks of our time: The science of Grigory Savich Skovoroda, the only Russian philosopher, in an exegetical and systematic presentation. Collection of the Kharkiv Historical and Philological Association] Kharkiv New series. T. 9. P. 291. [in Ukrainian].

11. Chyzhevskiy, D. (2003). Filosofiiia H. S. Skovorody [Philosophy of H.S. Skovoroda]. Kharkiv. 432 p. [in Ukrainian].

12. Ern, V. (1912). Filosofiiia H.S. Skovorody [Grigory Savvykh Skovoroda. Life and teaching]. Moscow. 342 p.